

İKİZ KELİMELERİN TARİHİ HAKKINDA

HASAN EREN

Türkçede bir mefhumu ifade için bazan birtakım ikiz kelimeler (hendiadyoin) kullanılır. Meselâ *el gün, çalı çırpı, çör çöp, ev bark...* gibi.

Muhtelif psikolojik âmillerin tesiri altında doğmuş olan bu orijinal ifade şekli Anadolu'da çok yayılmıştır.

Yalnız, müteradif tâbirlerin azlığı karşısında, çok defa, kelimeye birtakım yeni şekillerin ilâve edildiğini görüyoruz. Meselâ "çocuk,, mefhumunu ifade için *çocuk* kelimesine *mocuk* şekli ilâve edildiği gibi, "hayvan yavrusu,, mânasına gelen *enik* kelimesine de *menik* şekli ilâve olunur.

Eldeki tanıklara göre, halk arasında bu gibi ikiz kelimelerin ikinci kısmı müstakil bir kelime olarak da kullanılır. Meselâ *çocuk mocuk* takımında geçen *mocuk* şeklinin Anadolu'da birçok yerlerde kullanıldığını görüyoruz. Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu *Dergi*'de *mocuk* kelimesi 1. "deve yavrusu, potuk,,; 2. "domuz yavrusu,, diye izah olunmuştur. *Dergi*'de gördüğümüz *moçcuk* "yaşı büyük olduğu halde boyu uzamıyan çocuk,, ve *moçuk* "deve yavrusu,, kelimeleri de *moçuk* şekliyle sıkı sıkıya bağlıdır.

Tipki *mocuk* gibi, *enik menik* takımında geçen *menik* şeklinin halk arasında "domuz yavrusu,, mânasında kullanıldığını *Dergi*'den öğreniyoruz. *Menük* 1. "kedi yavrusu,,; 2. "köpek yavrusu,, (*Dergi*) kelimesi de *menik*'ten başka bir şey olamaz. *Menük* kelimesi gibi, *manık* "kedi yavrusu,, (*Dergi*), *manik* 1. "kedi yavrusu,,; 2. "köpek yavrusu,,; 3. "ayı yavrusu,,; 4. "yavru,, (a. y.), *manuk* "kedi yavrusu,, (*Anadilden Derlemeler, Dergi*) şekilleri de bu *menik* kelimesiyle alâkalıdır.

Sonra, bu ifade şekli sayesinde *encik* kelimesiyle bağlı olan *mencik* şeklinin tarihini de aydınlayabiliriz: *encik mencik > mencik*. *Dergi*'den edindiğimiz bilgiye göre, *mencik* kelimesi Anadolu'da 1. "domuz yavrusu,,; 2. "kedi yavrusu,, mânalarında kullanılır. Bize göre, "koyun ve keçi yavrusu,, mânasına gelen *menç* (*Dergi*) şekli de bu kelimeyle alâkalıdır.

Bizim fikrimize göre, "dişi domuz,, mânasını ifade eden *mengiç* (*Dergi*) kelimesi de bu *mencik* şeklinden gelir. *Mencik > mengiç* gelişimini basit bir métathèse ile izah edebiliriz. Sonra, *menceç* "dişi anaç domuz,, (*Dergi*), *mengiş* "dişi domuz,, (*Anadilden derlemeler*), 1. "yeni doğmuş domuz yavrusu,,; 2. "dişi yaban domuzunun azılısı,, (*Dergi*), *mangış* "iki yaşında domuz,, (a. y.), *mankış* "domuz yavrusu,,

(a. y.), *bangış* "dişi yaban domuzu,, (a. y.), *bankıç*, *bankış* "dişi domuz,, (a. y.) şekilleri de *mengiç* kelimesinden gelir.

Azman kelimesiyle müteradif olarak kullanılan *mazman* şekline gelince, *Dergi*'de verilen bilgiye göre, *azman* kelimesi 1. "kocayarak cinsiyet iktidarını kaybeden davar, iğdiş hayvan, tek taşaklı hayvan, iyi burulmamış hayvan,,; 2. "boğa, burulmamış hayvan,,; 3. "üç yaşında erkek koyun,,; 4. "teke, enenmiş keçi, dört yaşından yukarı davar, beş yaşından yukarı davar, üç - dört yaşında doğurmamış keçi,,; 5. "vahşileşmiş ehli hayvan,,; 6. "kart burulmuş sığır,, mânalarına gelir. *Mazman* şekli de 1. "üç yaşına girmiş koyun,,; 2. "dört yaşını bitirmiş erkek koyun,,; 3. "dört yaşına girmiş ve burulmuş keçi,,; 4. "iki yaşında toklu,,; 5. "beş yaşında burulmuş koyun,, (*Dergi*) mânalarını ifade eder. Yukarıda zikredilen örneklerden sonra *mazman* şeklinin *azman mazman* takımından geldiği kolaylıkla kestirilebilir. *Dergi*'de gördüğümüz *marman* "yaşlı koyun,, kelimesinin *mazman* olması icabettiğini vaktiyle göstermişim¹. Bu *mazman* şekline *Anadilden Derlemeler*'de tesadüf olunduğu gibi, Ömer Asım Aksoy'un *Gaziantep Ağzı*'nda da *mazman* "dört yaşından büyük koyun ve keçi,, şeklinde bir tanık vardır. Bu kelimenin Anadolu'da birtakım yer adlarında da muhafaza edildiğini görüyoruz (*Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, II, 810). "Üç yaşında koyun,, mânasına gelen *maz* kelimesi, *toklu* "altı aylıktan bir yaşına kadar olan erkek kuzu,, (*Dergi*) ∞ *tokluman* "bir yaşında doğuran koyun,, (a. y.) gibi şekillerin tesiri altında doğmuş olabilir. *Maz* şekli *Anadilden Derlemeler*'de "dört yaşındaki koç,, diye tarif edilmiştir.

Sonra, "maydanoz,, mânasına gelen *manuk* (*Dergi*) kelimesinin de *anuk* "nane,, (*Anadilden Derlemeler*) ∞ *anık* "nane,, (*Dergi*)² kelimesiyle bağlı olduğunu ilâve edelim : *anuk manuk* > *manuk*.

Tıpkı *manuk* gibi, "domates,, mânasını ifade eden *mazak* (*Dergi*) şekli de *azak* "domates,, (*Dergi*) kelimesiyle sıkı sıkıya alâkalıdır : *azak mazak* > *mazak*.

Bütün bunlara ilâve olarak, 1. "sırtlara yapılan setler, seki,,; 2. "ağaç diplerine gübre dökülmek için açılan çukur,,; 3. "tarlalardaki çalılıklar,,; 4. "evlek,,; 5. "orman veya kayalıklar arasında bulunan küçük tarlalar,, mânalarını ifade eden *mandal* (*Dergi*)³ sözünün *andal* 1. "araziyi sulamak için bahçe meyelanından istifade edilerek yapılan tahta ve maşala, sıra evlekler,,; 2. "evlek hududu,, (*Dergi*) kelimesinden başka bir şey olamayacağını söyleyelim. *Dergi*'de rasgeldiğimiz *manda* "yonca evleği,, keli-

¹ *Marman* kelimesinin Hüsnü'nün *Kayseri Sözlüğü*'nden alındığı anlaşılıyor. *Kayseri Sözlüğü*'nde bu kelime *marman* "dört yaşında koyun" şeklinde yazılmıştır.

² *Dergi*'de *amuk* "nane" (Teşte «Malatya») şekline de tesadüf olunur. Anadolu'da bu şeklin kullanıldığını teyideden daha başka tanıklar da vardır. Malatya'nın Akçadağ kazasında *Amuklu* isminde bir köye tesadüf edildiği gibi, Maraş'ın Pazarcık kazasında da *Anıklı* adını taşıyan bir köy vardır (*Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, I, 57).

³ *Dergi*'de bu kelime *kandal* şeklinde yanlış olarak yazılmıştır.

mesi de *mandal* sözünden ayrı bir kelime sayılamaz. *Mandal* (∞ *andal*) kelimesi *Anadilden Derlemeler*'de "bahçede iki ark arasındaki ekilmiş parça; sebze ekilen yerlerin ayrıldığı murabba ve mustatiller,, şeklinde izah olunmuştur. *Anadilden Derlemeler*'de *andal* kelimesi de geçer: *andal* 1. "bir bağın dörtte biri,,; 2. "bir tarla içinde maşala taksimatı için yükseltile setler,,. Son olarak, *Dergi*'de *ambal* şeklinde yazılan kelimenin bu *andal* şekliyle alâkadar olduğunu kaydedelim.

Böcü "kurt,, kelimesiyle müteradif olarak kullanılan *öcü* "kurt,, şekline gelince, *böcek* ve *böcük* 1. "kurt, canavar,,; 2. "yılan,,; 3. *böcek,,*; 4. "bit,, (*Dergi*) kelimesiyle alâkalı olan *böce* 1. "kurt, canavar,,; 2. "böcek,,; 3. "ipekböceği,,; 4. "akrep, çıyan,, gibi haşereler,, (*Dergi*) ∞ *böcü* 1. "kurt,,; 2. "haşere,,; 3. "umacı,, (a. y.) kelimesi, 1. "umacı, cin, peri,,; 2. "kurt, domuz gibi muzır hayvanlar,, mânalarını ifade eden *öcü* (*Dergi*) şekliyle birleştirilebilir. Yukarıda getirilen örneklerden sonra bu *öcü* şeklinin *öcü böcü* takımından geldiği kolaylıkla anlaşılabilir, sanırız. Şimdi, *böcek* ∞ *böcük* ($>$ *böce*, *böcü*) kelimesini mâna bakımından aydınlatmak için, Türkçe *kurt* kelimesinin 1. "maruf yırtıcı hayvan,, ve 2, "ayaksız küçük hayvan,, mânalarına geldiğini zikredelim. Buna ilâve olarak, muhtelif Türk lehçelerinde eskiden beri mevcut olan ve "kurt (yırtıcı hayvan),, mânasını ifade eden *börü* kelimesinin Cenubi Anadolu'da "böcü, kurt, umacı,, (*Anadilden Derlemeler*) mânasında kullanıldığını söyleyelim. Bu kelime *börü* "kurt, canavar,, şeklinde *Dergi*'de de geçer.

Tıpkı *böcü* $>$ *öcü böcü* $>$ *öcü* gibi, *öbelek* "kelebek,, (*Dergi*), *öpelek* "kelebek,, (a. y.), *epelek* "kelebek,, (a. y.), *epenek* "kelebek,, (a. y.), *epilek* "kelebek,, (a. y.), *ipelek* "kelebek (a. y.) gibi *kelebek* ($<$ *kebelek*) kelimesiyle alâkadar birtakım şekilleri de *ebelek kebelek* takımıyla aydınlayabiliriz. Sonra, *köseği* 1. "ateş karıştırmağa yarıyan bir ucu yanmış odun,,; 2. "saç üzerindeki hamuru çevirmeğe yarıyan aygıt, bisleğeç,, (*Dergi*) ∞ *kösevi* "bir ucu yanmış odun,, (a. y.)⁴ kelimesinin *öseği* "söndürülmüş ateş veya bir tarafı yanmış odun,, (a. y.), *ösevi* "bir ucu yanmış odun,, (a. y.), *esevi* "ucu yanmış odun parçası,, (a. y.) gibi şekillerini de *öseği köseği* takımıyla izah edebiliriz. Buna ilâve olarak, *köseği* kelimesinden gelen *öseği* (∞ *ösevi*, *esevi*) şeklinin *eğsi* "ucu yarı yanmış odun,, (*Dergi*), *eksi* "bir ucu yanmış odun, öğsü,, (a. y.), *ensi* "ucu yanık odun parçası (a. y.), *esi* "ucu yanık odun parçası,, (a. y.), *eska* "bir ucu yanmış odun,, (a. y.), *iğsi* "bir ucu yanmış odun,, (a. y.), *iysi* "yarı yanmış odun,, (a. y.), *öğsü* "ucu yanmış odun,, (a. y.), *ökse* "yarı yanmış odun,, (a. y.), *öksü* (a. y.), *öysü* (a. y.) şekilleriyle alâkadar olmadığını kaydedelim. Mamafih *enseği* "bir kısmı yanmış odun parçası,, (*Anadilden Derlemeler*), *ökseve* "ucu yanmış odun parçası,, (*Dergi*),

⁴ *Anadilden Derlemeler*'de bu kelime *köseği*, *kösê*, *kösevi* ve *kösegi* şekillerinde geçer.

öksevi (a. y.) şekli basit bir *contaminatio* ile izah edilebilir: *ensi* × *öseği*

Son olarak, "manda yavrusu," mânasına gelen *malak* kelimesini de aydınlatalım. Bu kelime 1. "manda yavrusu,,"; 2. "kedi, tavşan, tilki, ayı yavrusu,,"; 3. "tombul, güzel çocuk,,"; 4. "çocuk,," mânalarını ifade eden *balak* (*Dergi*) (< *bala* "çocuk,," + *k*)⁵ kelimesinden ayrı bir kelime sayılamaz⁶. Yalnız, *balak*'tan gelen *malak* şekli basit bir *b->m*-değişimiyle izah edilemez. Halbuki yukardan beri verdiğimiz örnekler sayesinde, bu şekil *balak malak* takımıyla kolaylıkla izah olunabilir.

İşte bütün bu izahat, *çocuk mocuk, enik menik...* gibi ikiz kelimelerin tarihini ana çizgileriyle aydınlatmıştır, sanırız.

⁵ Gy. Németh, *A honfoglalo magyarsag kialakulasa* (Budapeşte, 1930. 191. s.) adlı eserinde *malak* kelimesinin *bala* sözü ile alâkadar olduğunu ileri sürmüş, fakat *malak* şeklinin izahına girişmemiştir. L. Rasonyi, 1941 de neşrettiği bir yazısında (Nyelvtudományi Közlemenyek LI, 102), *malak* kelimesini *balak* şekliyle birleştirmişse de, o da *malak* şeklinin çözümüne karışmamıştır.

⁶ J. Deny (*Grammaire de la langue turque*. Paris, 1921. 565. s.) *oğlak* «keçi yavrusu» kelimesini *oğ-lak* şeklinde izaha çalışmış, fakat *oğ* kökünü aydınlatamamıştır. Halbuki *oğlak* kelimesinin, tıpkı *balak* «manda yavrusu» (< *bala* + *k*) şekli gibi, *oğul* kelimesiyle alâkadar olduğu pek sarihtir (Hasan-Eren: Körosi Csoma Archivum III [1941], 129. s. 1.n.). L. Ligeti, 1933 te neşrettiği bir yazısında (Magyar Nyelv XXIX, 276). bu kelimenin izahına kalkmışsa da o da Deny'nin fikrini kabul ve tekrardan başka bir şey yapmamıştır.